

XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİNDE NASTURİ, ERMENİ, YEZİDİ ve ÇERKEZ TOPLULUKLARINDA BAŞLIK PARASI UYGULAMALARI

Bride Price Practices in Nestorian, Armenian, Yezidi and Circassian Communities in the 19th Century Ottoman Empire

Yrd. Doç. Dr. Uğur ÖZCAN*
Yrd. Doç. Dr. Murat Gökhan DALYAN**

ÖZ

Başlık parası, dünyanın çeşitli bölgelerinde halen uygulana gelen ve tartışılan bir âdettir. Yüzyıllardır Ortadoğu'da gelenekselleşmiş ve kuramsallaşmış olan bu âdet XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Nasturi, Çerkez, Yezidi ve Ermenilerde de uygulanarak sosyal hayatı etkilemiştir. Bu toplumlarda kız için ödenen başlığın miktarı ve değeri aileler için övünç kaynağı ve statü göstergesi olmuştur. Bazı yerlerde mal, tahıl vb. ürün olarak bazen de para olarak verilen başlığın bütün toplumlardaki ortak özelliği, başlık miktarının kızın mensup olduğu ailenin sosyal tabakası, medeni durumu ve yaşadığı mekâna göre artması veya azalmasıdır. Başlığa atfedilen önem ve uygulama pratiği, toplumda kızlara maddi bir anlam yüklenildiğinin de en önemli göstergesi olarak yukarıda saydığımız toplumların aynı kültürü ve uygulamaları taşıdığını göstermektedir. Başlık parasının yüksekliğinden kaynaklanan kız kaçırma hadiseleri nedeniyle ortaya çıkan kan davalarının önüne geçmek için kimi zaman özellikle Yezidilerde "berdel" uygulaması görülmüştür. Kızın ölmesi veya kaçması durumunda kız için ödenen bedel, erkek tarafına iade edilirdi. Ancak eğitim seviyesinin yükselmesi ve toplumsal çekişmeler başlık parası uygulamalarının azalmasına neden olmuştur. Bu çalışmamızda söz konusu toplumlar için başlığın ne anlama geldiği üzerinde durularak, uygulamalardaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulacaktır. Son olarak bu bağlamda toplumlardaki kadın algısının, başlık parasına yüklenen manaya etkisi irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı'da Başlık, Kalm, Vase, Naht, Nasturi, Çerkez, Yezidi ve Ermeni Kadını.

ABSTRACT

Bride price is a tradition in effect in various parts of the world. As a contentious subject, it is a traditional institution with centuries of history behind it in the Middle East. It played a role in social life in Nestorian, Circassian, Yezidi and Armenian communities in the 19th Ottoman Empire. The amount and value of the price paid for the bride in these communities was a source of pride and an indicator of social status. While it was payable in goods such as property, grains etc. in some locations, it used to be paid in cash in others. Regardless, the quantity of the bride price went up or down depending on the social status, civil standing and the residence of the bride's family in all of the communities. The importance accorded to the tradition and its application across these communities shows the shared material perspective they employed in regards to women. To prevent blood feuds arising from incidences of elopement that occurred due to excessive bride price requests, Yezidis implemented a practice known as "berdel". If the bride was to die or if she eloped, the price paid for the bride used to be returned to groom's family. As levels of education rose and owing to social conflicts, the practice of bride price waned. This article focuses on what bride price meant to the communities in question and sheds light on the similarities and differences among them in regards to the practice. In addition, it considers the impact of the perceptions about women on the meaning attributed to the bride price tradition.

Key Words

Bride Price in the Ottoman Empire, Kalm, Vase, Naht, Nestorians, Circassian, Yezidi and Armenian Women

* İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü ozcanugur@hotmail.com

** Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi mgdalyan@hotmail.com

Giriş

İngilizcede *bride price* ya da *bride wealth* olarak geçen başlık parası, çeşitli toplumlarda evliliklerde erkek tarafının kız tarafına ödemek zorunda olduğu meblağı veya bedeli tanımlamak için kullanılmaktadır (Akgündüz 1992: 131). Başka bir tanımda ise başlık, *evlenecek erkeğin ya da akrabalarının kız tarafına ya da akrabalarına yaptığı bir kısım hukuksal ve toplumsal uygulamaları içeren hediye mahiyetinde ödeme* olarak tarif edilmektedir (Tezcan 1981: 7). Bu “*evlilik ödemesi*”ni yeni kurulan aileye katkı ve sosyal ilişkileri güçlendiren mal ve hizmetlerin değiş tokuşu şeklinde de tanımlamak mümkündür (Erdentuğ 1977: 120). Nitekim bazı araştırmacılara göre bu adet, toplumdaki gelirin dağılımı için kullanılan bir araçtır (Benedict 1974: 4-5).

Başlık âdeti tarih boyunca başta Babil, Hitit, Çin olmak üzere birçok kültürde var olan güçlü bir gelenektir (Çelebi 2007:129)¹. Sadece doğu toplumlarına has bir gelenekmiş gibi gözükse de aslında Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında olduğu gibi dünya genelinde az ya da çok uygulanmaktadır (Anderson 2007: 151-174)². Romalılarda, Musevilerde, Cahiliye Devri Araplarında ve Atinalılarda başlık parası, bir “*satış bedeli*” olarak algılansa da (Akgündüz 1992:132), esas niteliği itibarıyla bunun, iki tarafın kendi aralarında yaptığı “*hakların aktarımı*” anlaşması olduğu savunulur (Tezcan 1981: 7-8). Bu köklü gelenek, XX. yüzyılda özellikle Asya’da, Afrika’da ve Uzak Doğuda varlığını güçlü bir biçimde sürdürmüştür (Tezcan 1976: 415)³. Bu geleneğin bu kadar geniş kitlelerce

benimsenmesinde maddi çıkar kaygısı kadar boşanmalarda tazminat gibi yükümlülüklerin olması evliliklerin devamını büyük ölçüde sağladığı için bazı toplumlarda tercih nedeni olabilmektedir (Bozkurt 1993: 44-46).

Dünyanın birçok bölgesinde ve milletinde olduğu gibi başlık uygulamasının olumlu veya olumsuz izlerini Osmanlı Devleti’nin hüküm sürdüğü coğrafyada yaşayan toplumlarda da görebilmek mümkündür. Zira Anadolu’nun çeşitli yerlerinde bugün dahi uygulanan başlık parası geleneği, evlenmek isteyen genç erkek ve kızların önünde hep büyük bir engel teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti’nde başlık parası uygulaması yüzyıllar boyunca var olan bir toplumsal gelenek olmakla birlikte devlet, XIX. yüzyılın başından itibaren bu âdeti ortadan kaldırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu konuda Harput, Maraş, Sayda, Kudüs, Kayseri, Saruhan ve Ankara gibi vilayetlere yazılar yazılarak yetkililere emirler verilmiştir. Çünkü XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde başlık parası nedeniyle zor durumda kalanların meydana getirdiği kız kaçırma vakaları, sosyal bir yaraya dönüştüğü gibi ailelere de maddi külfetler getirerek evliliklerin önünde büyük bir engel teşkil etmiştir (Avcı 2009: 5-8). Bu durumu önlemek amacıyla Osmanlı padişahlarından önce II. Mahmut 1831 (Ercoskun 2010: 66) ve 1847’de, daha sonra Sultan Abdülmecit 1850’de, ülkedeki bütün idarecilere ulaştırılan bir fermanla başlık parasını yasaklamışlardı. Abdülmecit yazdığı fermanında “*beyhûde masraflar ve zevceye de bir faydası olmayan gayri meşru ödeme*” şeklinde nitelenen

başlık parası âdetinin “*saye-i ma’dalet-vâye-i hazret-i cihân-bânîde livâ-yı mezbûrda ve Anadolu’nun sair mervî olan mahallerinde bi’l- külliye lağv ve terk edilmesi*”ni emrediyordu. Buna göre *mihr-i muaccelden* başka bir akçe istenilip alınmayacak ve alanlar *te’dib* olunacaktı (Avcı 2007: 6). Fermana ayrıca erkek tarafını ödeyemeyeceği bir borç yükünün altına sokan bu kadim geleneği devam ettirenlerin 6 ay hapis cezasına çarptırılacağı özellikle vurgulanmıştı. Osmanlı toplumunda her kültüre yaşam hakkı tanınmış ve onların geleneklerinin devamına izin verilmişti. Lakin başlık parası ve onun meydana getirdiği hadiseler, toplumun genelini ilgilendiren, huzur ve asayiş bozan ve evliliği zorlaştıran bir durum halinde geldiği için devlet bu geleneğin önüne geçilmesinin gerekliliğine inanmıştı (Zaman Gazetesi, 23.11.2008). Yine 1865 yılında yayınlanan “*İzdivac ve Tenâküh Maddesi Hakkında Tenbihâtü Hâvi İlannâme*” ile “*şer’en ve örfen ve aklen memnu’ ve mezmûm olan telefât ve isrâfât*” niteliğindeki ödemelerin kesinlikle yasaklandığı tekrar edilmişti (Ercoskun 2010: 248). Sosyolojik anlamda nüfus olarak çoğalma ve iktisadi açıdan işgücü potansiyelinin artması gibi gayeler taşıyan bu fermanların başlık âdetini tam olarak bitirebildiğini söylemek zordur. Kaldı ki bütün bu girişimlere rağmen, mevzubahis edeceğimiz toplumlarda yüzyılın sonuna kadar başlık âdetinin süregeldiği de bir gerçektir.

Temel uygulama sahasında bütün dünyada benzerlik gösterse de başlık parası toplumlarca bir kısım farklı uygulamalar esasa alınarak, farklılandırmalarla kullanılmıştır. Bu-

nun en güzel örneği Osmanlı Devleti zamanında, onun hâkim olduğu coğrafyada yaşamış olan topluluklarda görülmektedir. XIX. yüzyıl Osmanlı toplumlarından, tarihçilerin eserlerinde ve arşiv vesikalarında “*Türk*” genel adıyla nitelendirilen Müslüman tebaada -ki bunlar arasında Türkler, Kürtler, Çerkezler Boşnaklar, Arnavutlar vb. milletler vardır- ve gayri Müslimler sınıfında bulunan Nasturi, Ermeni, Yezidi ve Rumlarda başlık uygulamalarında bazı müşterekliklerin yanında yöreye, dine ve geleneklere göre değişiklik arz eden hususlar görülmüştür. Bu incelemede kapsamın genişliği nedeniyle Osmanlı Coğrafyasında yaşayan bütün topluluklara yer verilmeyecek, kapsam daraltmasına gidilerek uzmanlık ve çalışma alanları da göz önünde bulundurularak *Nasturi, Çerkez, Ermeni ve Yezidi* topluluklarında başlık parası uygulamaları konusuna değinilecektir. Ayrıca söz konusu bu topluluklarda başlık parasının mahiyetine, bunun toplumsal cinsiyete ve toplumdaki kadın algısına etkisi çalışmamızda irdelenecek, bunu yaparken de UNESCO’nun *Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin (KİFAÇ) Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi* (Oğuz vd. 2009) göz önünde bulundurulacaktır. Geleneksel kültürlerin korunmasını hedef alan bu sözleşmedeki “*kültürel ifadelerin çeşitliliğinin bireylerin ve halkların kendi düşünce ve değerlerini ifade etmelerine ve başkalarıyla paylaşmalarına imkân sağladığı*” (Oğuz vd. 2009: 8) yönündeki tespitler, çalışmamızda farklı kültürlerde başlık parasının ifade edilmiş şekillerini tüm çeşitliliğiyle ortaya koymamızın önemli bir gereksesi olacaktır.

Nasturilerde Başlık Parası

Batıda ve özellikle Hristiyan ülkelerde tarihteki geçmişleriyle bilinen Nasturiler, Anadolu ve Kuzey İnan coğrafyasındaki insanların, M.S. 431 yılında Hristiyanlıkta başlayan mezhepsel görüş ayrılıklarından dolayı İstanbul Patriği Nastur'un görüşlerine inanan ve onun etrafında kümelenen Hristiyan halka denmiştir. Kendilerini daha çok Aramice konuşan Asurî, Doğu Kilisesi, Doğu Süryanileri olarak kabul eden Nasturiler, XIX. yüzyıla gelindiğinde göçebe ve yerleşik olmak üzere 1915–24 yıllarına kadar İnan'da Urmiye bölgesi ile Osmanlı Devleti'nde Nusaybin, Siirt ve Hakkâri civarlarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Dalyan 2009: 12–24). Ortadoğu ve Anadolu'daki birçok yerleşim yerinde yaşayan Nasturiler bu bölgeye, Timur'un XIV. yüzyıldaki seferleri sırasında güvenli bir sığınak olarak gördükleri için yerleşmişlerdir (Satılmış 2006: 104). Hakkâri dağları civarına yerleşenler, bölgenin sert doğa koşullarına ayak uydurmak için aşiret yapılanmasıyla örgütlenirken, Urmiye Ovası'na yerleşenler bu özelliklerini zamanla kaybederek medeni hayata geçmişlerdir (Erol 2011: 131–132). Yaklaşık 8 aşiretten oluşan Nasturiler, I. Dünya savaşına kadar buralarda yaşamışlardır. Osmanlı idari biriminde Hakkâri Sancağında mukim olan bu millet, bilhassa sancak merkezi Çölemerik civarında toplanmışlardır (Satılmış 2006: 104).

Aşiret örgütlenmesiyle şekillenen kapalı bir toplum özelliği gösteren Nasturiler, bu özellikleri sayesinde kimliklerini uzun yıllar bozulmadan koruyabilmişlerdir. Başlık parası

âdeti bilindiği gibi ilkçağdan beri Aramice konuşan topluluklarda var olan geleneklerden birisidir. Öyle ki bunun kural ve kaideleri binlerce yıl aynı kalmıştır (Fitzmyer 1997: 25, 244–45, 265). Ortadoğu'da yaşayan toplumlar da olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde Nasturi toplumunda da başlık parası geleneği uygulanan ortak âdetlerden olarak uzun yıllar varlığını korurken toplumsal cinsiyetin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur.

Nasturi evliliklerinde, öncelikle aileler kız isteme mevzuuna gelmeden, kendi aralarında denk olup olmadıklarına bakarlardı. Denklik şartı sağlandıktan sonra bir akit yapılır, kız istenir ve evlilik için önemli bir eşik geçilmiş olurdu. (The Nestorians of Persia 1848: 44-47). Nasturi aileler arasında bu akdin gençler henüz beşikteyken dahi kararlaştırıldığı vakidir. Tarafaların birbirlerini uygun görmesinden sonra, gençlerin bu konudaki rızaları alınmaksızın (Laurie, 1853: 230-231) gelin için ne kadar başlık parası verileceği üzerinde uzun süren tartışmalar ve pazarlıklar yapılırdı. Erkek tarafı belirlenen bu başlık parasını düğünden önce kız tarafına vermek mecburiyetindeydi. Başlık her zaman nakit olarak değil bazen nakite mukabil mal olarak verilmiştir (Smith-Dwight 1834: 193, Campell 1844, F.F.I 1900: 354, Foggo 2002: 26). Bazen de başlık, genç kızın babasına bir miktar para ve geri kalanı tahıl olarak da verilmiştir. Bu tahıl genellikle bölgede yetiştirilen buğday, arpa veya pirinç olurdu (Lalayan 1914:61-Dalyan 2009: 43). Kız tarafının istemiş olduğu başlık parasının aileleri karşı karşıya getirip çatışmalara neden olduğu gerçeğini bilen

patrik, zaman zaman olaylara müdahale etmek durumunda kalmıştır. Başlığın miktarı, genç kızın ailesinin sosyal statüsüne ve kızın güzelliğine bağlı olarak değişiklik arz etmiştir. 1835 yılında Urmiye’de bir genç kızın başlık parası Amerikalı misyonerlere göre 50 ile 100 dolar arasında bulunurken (The Nestorians of Persia 44-47), 1840 yılında Hakkâri civarında bu miktar, 200 piastre (8 Sterlin) ile 500 piastre (20 Sterlin) arasında olduğu zikredilmiştir (Badger 1852:260). İran’da bulunan Amerikan misyonerlerine göre ise Hakkâri dağlarında 1898–99 yıllarında bir Nasturi kızının başlık parası, 100 ile 300 İran tomanı arasındadır (Annual Report 1899: 198-199). O yıllarda 1 toman (tümen)’in 10 bin dinara karşılık geldiği düşünülürse, başlık parası miktarının çok ciddi rakamlara ulaştığı anlaşılabilir.

XX. Yüzyılın ilk yıllarında Nasturiler arasında incelemelerde ve araştırmalarda bulunan Rus Konsolosu Lalayan, Hakkâri dağlarında başlık olarak damadın babasının, kız tarafına üç koyun, bir boğa, bir lira ve bunun yanında başka değişik hediyeler de gönderdiğini yazmıştır. Yine aynı eserde Lalayan, başlıktan başka kızın annesine, gelini bebekken emzirdiği için süt hakkı olarak 25 kuruş verildiğini ifade etmektedir (Lalayan 1914: 61). Kız tarafı, başlık almasına rağmen kızlarını koca evine çeyizleri ile gönderirlerdi (Lurie 1853: 134). Bütün bunlara rağmen başlık parası ile alınan Nasturi kızlarının yaşam şartlarının bu raporlara göre son derece kötü olduğu da gözlerden kaçmamaktadır (Annual Report 1899: 198-199; Dalyan 2011: 666). Ayrıca bu durum toplum-

sal cinsiyette kadın algısı ve ona biçilen rollerle de doğru orantılıdır. Tarihsel süreçte “*kültürel bir olgu*” olarak karşımıza çıkan toplumsal cinsiyet, (Er 2010: 352) Nasturi toplumundaki kadın algısının şekillenmesinde etkin olmuştur. Nasturilere göre kadınına biçilen en önemli rol, onun iyi bir “*iş gücü*” olmasından öteye gitmemektedir. Erkek tarafı kız tarafına verdiği para dolayısıyla gelinlerini her türlü işe koşmaktan çekinmezken, bu raporlarda Nasturi gelininin adeta alınmış bir iş gücü olarak görüldüğü müşahade edilmiştir. Demek ki “*cinsiyetler arası eşitsizliği besleyen, koruyan ve yeniden üreten*” bir “*mekanizma*” olarak başlık parası (Ökten 2009: 304) Nasturi erkeğine, bedelini ödediği kadınına her şekilde hükmetme hakkını verirken, kadına ise kocasına itaat etme görevi yüklüyordu.

b. Çerkezlerde Başlık Parası: Vase

Başlık parası âdetinin uygulandığı bir diğer Osmanlı toplumu ise Çerkezlerdir. Aslında Kafkas kökenli bir millet olduğu bilinen Çerkezler, Osmanlıca belgelerde ve o dönemin yazışmalarında Kafkasya’dan gelen büyük bir kısmı Müslüman olan göçmenlere verilen genel bir ad olarak kullanılmıştır. Adige, Abzah, Bjedug, Abaza, Kabardey gibi boylara Çerkezler denildiği gibi bugün daha kapsayıcı olarak Çeçenler, Türk kökenli olan Karaçayların da Çerkezler olarak adlandırıldığı görülmektedir.

Başlık parasının Çerkezlerde kullanılan karşılığı ise “*Vase*” dir. Fakat başlık parası anlamına gelen vaseye Çerkez toplumunda yüklenen anlam daha pozitifdir. Kadına ve kıza diğer

toplumlarda olmadığı kadar önem atfeden Çerkezler, kadınları bir “işçi” ya da “ırgat” mesabesinde değil “güzel-lik” aynasından değerlendirmişlerdir. Vasenin yüksek tutulmasındaki esas amaç, kızlara verilen değer gösterilmesiydi (Özcan 2010: 603). Çerkez kıızıyla evlenmeye karar veren erkek, öncelikle vase için hazırlık yapardı. Çok yüksek meblağlar tutabilen vase, zaman zaman gerek Avrupalı gezginler gerekse de araştırmacılar tarafından, Çerkez kızının “satılması” olarak ele alınmıştır. Fakat bu değerlendirmelerde, başlık parasının kimin için harcandığı konusu göz ardı edilmiştir. Çerkez kültüründe bu paranın, evlilik gerçekleştirildikten sonra yeni çiftin kız tarafına yaptıkları ilk ziyarette, babası tarafından kızına hediye olarak verildiği görülmektedir (Özcan 2010: 604). Zaten başlık parası, bu manasıyla İslam dininde evlilik esnasında kıza ödenen para veya malı ifade eden *mıhr* ile aynıdır (Aydın 2003: 390). Fakat Çerkezlerin İslam dinini kabul etmelerine rağmen birtakım eski âdet ve alışkanlıklarını bırakmadıkları bilinmektedir. Yani hem *mıhr* hem de vaseyi birlikte kullanmış olabilecekleri göz ardı edilmemelidir.

Burada kızın ailesinin, kızlarının üzerinden para kazanmak gibi bir amaçlarının olduğunu söylemek güçtür. Zira vase olarak aldıkları paranın belki de daha fazlasını hediye niyetine damat tarafına vermeleri (Tavkul 1995: 20-23) bu ihtimali zayıflatmaktadır. Vase olarak, Çerkez kıızı için ortaya koyulan para az olursa, kızın ailesi bunu, kızlarına önem verilmediği şeklinde yorumlar ve hakaret olarak algıladı. Öyle ki kızın

gururunun kırılacağı ve incineceği düşüncesiyle böyle bir duruma mahal vermemek için erkek tarafı daima vaseyi yüksek tutmaya özen gösterirdi. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet açısından bakıldığında, vasenin miktarının yüksekliği kadına değer katan bir olgu olurken, miktarın düşüklüğü kadının kendisinde “kadınlık” anlamında bir eksiklik ve kusur olduğu düşüncesinin doğmasına neden olurdu. Erkeğin ise vaseyi yüksek bir bedel olarak belirlemesi, toplumun ona biçtiği “erkeklik” vasfından ileri gelmekteydi. Kısacası Çerkez kadını, kendisine maddi anlamda bir değer biçilmesinden rahatsızlık duymuyor, aksine bunu bir şeref ve gurur vesilesi yapıyordu.

Vase, nakit olarak verilebildiği gibi at, silah, öküz, çok daha eskiden ok ve yay olarak da verilebilirdi. Diğer taraftan, İslamiyet’in kabulünden önce başlık olarak ebeveyn ve geline köle verildiği de görülmüştür (Baj 1969: 50). Başlık parasının miktarı sınıflara göre değişiklik arz etmekteydi. Prens kızları için 50-100, asilzade kızları için 30, basit halk (*flokotl*) kızları için 25 şha olarak belirlenmişti (Lyulye 1998: 96)⁴. Başlığın öteberiden sürüyle sığıra ve paraya kadar çok çeşitli miktarları olabiliyordu. Başlığın miktarı ayrıca, toplumların sosyal ve ekonomik anlamda gelişmişliklerine göre de değişebiliyordu. Anadolu’daki Çerkez köylerinde vase olarak bir çift öküz ve bir çift at verilebilirdi. Bu bağlamda atın bir vase olarak değeri de tartışılmazdı. Anne ve babasına yük olmak istemeyen Çerkez erkeği, Kafkaslarda Terç Irmağı’nın karşısına geçerek, düşman olarak gördükleri bir Rusun sürüsünü basar, içlerinden en

iyi atı seçerek zorla alır ve bunu vase olarak evlenmek istediği kızın dayısına teslim ederdi. Bu davranışıyla delikanlı, bir yüreklilik ve cesaret örneği sergilemiş olur ve kendisinin evliliğe hazır olduğunu kanıtlardı. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılan Çerkezler için at ve öküzün tarımsal faaliyetlerde değeri nedeniyle vase olarak önemi korusa da daha sonraları bu bedel, paraya dönüşmüştür (Tezcan 1981: 24). Vase, genel olarak kızın ailesine verilse de, baba tarafından kullanılmadığı gibi kızın kardeşleri dahi bu eşyaları kullanamaz, silahı kuşanmaz ve atlarına binemezdi. Bu çok büyük bir saygısızlık, görgüsüzlük ve nahos bir davranış olarak değerlendirilirdi (Baj 1969: 50-52, Tavkul 1995: 20-23).

Diğer taraftan başlık parası verildikten sonra, erkek kızı reddeder ve evlenmekten vazgeçerse bu da aileye karşı çok büyük bir hakaret anlamına gelirdi. Önceden alınan başlık parası geri verilmez, hatta tespit edilen miktarın yarısının tamamlanması söylenirdi (Lyulye 1998:96). Vasenin iade edildiği durumlar zina gibi suçlar işlenmesi durumunda gerçekleşebilirdi. Karısının zina ettiğini duyan Çerkez erkeği, derhal kayınbaba ve kayınvalideye giderek, “*evladınız haramzâdeymiş, ben kabul etmem*” diyerek nikâh kıyılırken verdiği parayı ister ve kızlarını da geri verirdi. Bu “*iade*”yi kayınbabanın kabul etmeme hakkı vardı. İadeyi kabul etmemek damada zina eden karısını ve çocuğunu “*satma*” ruhsatı vermek demektir. Zira büyük suçlardan sayılan zina suçunu işlemiş kadınlar, XIX. yüzyılda Çerkez geleneğinde kendi toplumundan

birisiyle hiçbir şekilde evlenemezdi (Lyulye 1998: 94, Ahmet Cevdet Paşa 1966:254).

Evlilik planları yapan Çerkez erkeğinin karşılaşacağı en büyük zorluk vaseyi temin etmektir. Yeterli vaseyi bulamama durumunda ise toplumsal dayanışma devreye giriyordu. Parasızlık nedeniyle evlenemeyen fakir Çerkez gençlerine, soyunun ileri gelenleri ve zenginler yaptıkları yardımlarla gerekli vaseyi temin etmelerini sağlayarak, onların evlenmelerini kolaylaştırıyorlardı (Baj 1969: 50). Unutmamak gerekir ki her ne kadar fakirlik nedeniyle vaseyi veremeyecek durumda olanlara yardım yapılarak evlenmelerinin önündeki engeller kaldırılabilir (Tavkul 1995: 20-23) çoğu zaman gençler, vaseyi temin etmekte güçlükle yaşadıklarında, çareyi sevdikleri kızı kaçırmada bulmuşlardır. İki gencin birbirleriyle evlenme konusunda anlaşmalarına ve birbirlerini sevmelerine rağmen kız kaçırma, gelenek hâlini almıştı (Ahmet Cevdet Paşa 1966: 254). Evlenme törenlerinin vazgeçilmez hâline gelen kız kaçırma, bugün hâlâ kırsal kesimde yaşayan Çerkezler tarafından bir gelenek olarak yaşatılmaktadır (Büyük Larousse 1986: 2651). Fakat erkeğin kız kaçırması kolay bir mesele değildi. Vaseyi bir şekilde denkleştirememiş Çerkez erkeği, kız kaçırma karar veriyse çok dikkatli olması ve yakalanmaması gerekiyordu. Eğer yakalanırsa bütün eşyaları, atı, silahı elinden alınıyordu. Atının, silahının ve eşyalarının elinden alınması bir Çerkez erkeği için dayanılması güç, ağır ve utanç verici bir durum olarak kabul ediliyordu. Bu utanç verici durumdan kurtulmak için

ise erkeğin kefalet ödemesi gerekiyordu. Yüksek meblağlar ödedikten, atını silahını ve elbiselerini aldıktan sonra ancak o zaman kızı tekrar kaçırma hakkına sahip olabilirdi. Fakat ikinci bir denemeyi yapmaya yeltenen erkek genelde olmuyordu. Çünkü hiçbir Çerkez kızının bu “*utanç verici*” duruma düşen ve kendisini de “*utandıran*” bir erkekle evlenmeyi arzu etmeyeceğine inanılıyordu. Netice itibarıyla parasızlıktan evlenemeyen, aile kuramayan Çerkez gençlerinin mağduriyetleri nedeniyle tartışmalı hale gelen ve eleştirilere hedef olan vase âdeti, her şeye rağmen XIX. yüzyıl sonlarına kadar Çerkez toplumunda geçerliliğini korumuştur (Yusuf İzzet Paşa 2002: 244).

Kafkasya kökenli halklardan birisi ve genel olarak “*Çerkezler*” diye adlandırılan Karaçay-Malkarlılarda da başlık parası âdetine rastlanmaktadır. Konuştukları dil özelliklerine bakıldığında da onların XII. ve XIII. yüzyılda Kafkasya’ya gelip yerleşen ve hâkimiyet kuran Kıpçaklardan geldiklerine dair genel bir kanaat oluşmuştur (Tavkul 2002: 562, Yıldız 2006:92). Türk kökenli bir kavim olduğu için Eski Türklerde kullanılan “*kalım*” ya da “*kalın*” uygulamasını Karaçay-Malkar’da da görmekteyiz.

Kalın ya da kalım teriminin başlık parasını tam karşılayıp karşılamadığı konusunda uzmanlar arasında tam bir fikir birliği yoktur. Sözlükte “*gelin olacak kıza erkek tarafından verilen para veya armağan*” olarak tarif edilen kalının bir diğer adının da “*ağırlık*” olduğu ifade edilir (Büyük Türkçe Sözlük 2005: 1045). Fakat gelinen noktada kalının başlık yerine kullanıldığı söylenilebilir. Kalın, aslında bir babanın

ölmeden önce yuva kurabilmeleri için oğullarına verdiği bir pay ve karşılıklı bir akit olarak tanımlanırken başlığın ise evlenirken kızın ailesine verilen bir hediye olduğu yönünde tespitler vardır (Tavkul 1995: 20-23).

Kalının “*hediyeleşme*” mahiyetinden soyutlanarak bugün “*satın alma*”yı çağrıştıran manaya büründürülmesi bir yozlaşma olarak görülmüş ve bugünkü başlık uygulamaları da kalın geleneğinin yozlaşmış ve dejeneren olmuş hâli olarak değerlendirilmiştir (Akgündüz 1990, Demir 2010). Başlıkta maksat, bir işgücü olarak görülen aile ferdinin başka bir aileye verilmesinden kaynaklanan kaybın telafi edilmesidir. Ama bunun yanında kadına bir teminat vermek ve evliliğin devamlılığını sağlamak gayesini güttüğü de iddia edilmektedir (Türkdoğan 1976: 322, Tavkul 1995: 23).

Karaçay Malkarlar üzerine çok nitelikli çalışmalar yapan Ufuk Tavkul, 19. yüzyıl ortalarında kalım miktarının “*Biyler (prensler): 600-800 gümüş ruble, Özdenler (soylular): 300 gümüş ruble, Kullar (köleler): Pazar fiyatı iki yaşında dana değerinde koyun, değeri 20 rubleden aşağı olmayan tüfek ya da onun yerine iki koyun, bir at, bir koyunun sığacağı büyüklükte bakır kazan, bir inek, üç yaşında bir öküz, iki yaşında bir dana, bir gümüş işlemeli Kafkas kamasi*” olarak belirlendiğini belirtmektedir (Tavkul 1995: 20-23).

Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan ve Müslüman olan Türk ve Kafkas kavimleri mevzubahis olduğunda “*başlık*”, “*kalın*” ve “*mihir*” kavramlarının net olarak tanımlanmasında yarar vardır. Bu üç kavram zaman zaman Osmanlı Devleti’nde

aynı anlamda kullanılmış olsa da temelde bir kısım farklılıkların olduğu muhakkaktır (Akgündüz 1990). Erkeğin karısına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para veya sair bir mal şeklinde açıklanan mihr, İslam hukukunda ve fıkhıta var olduğu gibi kutsal kitap Kuran-ı Kerim'deki bazı ayetlerde mevcuttur (İlmihal 2010: 217)5. Dolayısıyla Müslümanlar tarafından mihr, evlilik sürecinde verilmesi şarttır ve İslam hukuku gereğidir. Mihr gelinin bizzat kendisine verilir. Böylece evlenecek kadın bunu istediği gibi kullanabilir. Fakat kalın ve başlıkta durum farklıdır. Kalın, başlık ya da Çerkezlerdeki ismiyle vase geline değil gelinin ailesine verilirdi. Ailesi kalını gelinin çeyizine harcamak mecburiyetindeydi. Mihrin hemen verilme zorunluluğu olmazken kalın ve başlık evlilik öncesi yapılan bir anlaşmayla verilir, aksi takdirde kızı almak mümkün olmazdı. O verilmeden asla kız alınmazdı. Dolayısıyla mihr ve başlık uygulamaları birbiriyle aynı müesseseler olmadığı açıktır. Mihr hukuki bir müesseseyken kalın ve başlığın sosyal bir müessese olduğunu söylemekte yarar vardır. Bu iki müesseseyi birbirinden ayrı tutan Osmanlı Devleti, başlık ve kalına “*fuzûlî başlık*” demiştir. Osmanlı Devleti'nde bu iki müessese yan yana kullanılsa da kalın ve başlığın zaman zaman mihrin önüne geçmesi nedeniyle 1831 ve 1874 yıllarında yayınlanan fermanlarla başlık parası yasaklanmıştır. (Akgündüz 1992: 133, Akgündüz 1990)6. Ama yine de hem başlık hem de mihrin Müslüman Osmanlı toplumlarında yan yana kullanıldığı bir gerçektir. Bunun yanında mihr hükümlerinin toplumun bütün

katmanlarında harfiyen uygulandığını söylemek yanlış olur. Zira Osmanlı kadıları mahkemelere yansıyan durumlarda, mahalli örf ve adetleri göz önünde bulundurarak karar verme yolunu seçmişlerdir (Ortaylı 2009: 99).

d. Yezidilerde Başlık Parası: Naht veya Kalam

Yezidilik'in kurucusunun Adi b. Müsafır (1072-1162) olduğu iddia edilmektedir. Yezidilik üzerinde birçok dinin etkisi ve tesiri söz konusudur. Uzmanlara göre İran ve Mezopotamya'da var olmuş ve hâlâ varlığını sürdüren dinlerin antik inançlarla sentezlenmesi sonucu oluşmuştur7.

Yezidiler, başlık âdetinin bir diğer uygulayıcısıydılar. Başlık parası uygulaması her ne kadar satın alma gibi gözükse de Yezidilerde de “*hakların aktarılması*” şeklinde algılanmaktadır. Yezidilerde başlık, çeyizin yapılması, süt hakkı, bekâretin korunması, baba hakkı, gelinin masrafları, velayet hakkının devri ve nihayetinde işgücü kaybının telafisi için alınmaktaydı. Başlık parasının Yezidilerdeki adı ise “*naht*” (Turan 1991: 74) ya da “*kalam*”dır (Joseph 2007: 187).

Bütün Orta Doğu toplumlarında olduğu gibi Yezidi toplumunda da kızlar, görüşlerine başvurulmaksızın başlık parası karşılığında babaları tarafından kendi kastlarından birisiyle evlendirilirdi. Kızın güzelliği, ailesinin ekonomik durumu ve aşiret içindeki yeri, Yezidi toplumunda başlık parasının miktarının belirleyicisiydi (Guest 2001: 76, Heard 1911: 209, Joseph 2007: 187). Bundan dolayı başlık miktarı ailenin sosyal statüsüne göre azalıp artabilmektedir. Yüksek tabakalarda başlık parası artarken aşağı

tabakalarda bu miktar düşmektedir. Diğer taraftan başlık ne kadar fazla olursa olsun, evlenecek gençlerin aynı sosyal tabakadan olması esastır. Örneğin XIX. yüzyılın ilk yıllarında Sincar Şeyhi Hamo Şero, Şeyh tabakasına mensup olan bir kızın başlık parasını, 1500 rupi/ kuruş olarak belirlemiştir (Empson 1928:61). Yezidiler “*endogamik*”⁸ bir yapıya sahiplerdi. Dindar kesim mutlaka dindar kesimle evlenmek zorundaydı. İnanmayan birisiyle evlenmeleri söz konusu dahi olamazdı. Şeyhin oğlu ancak başka bir şeyhin kızıyla evlenir, pîrin oğlu yine ancak bir pîrin kızıyla evlenebilirdi. Avam tabakasından birisi tutup şeyhin ya da pîrin kızıyla evlenirse onun cezası ölümdü. Kendi tabakası dışında evlenmeler çok sert ve katı kurallarla engellenmişti. Ancak son zamanlarda, din adamları sınıfından olan Kavallar, kendi tabakalarından evlenecek kız bulamadıkları için nüfuslarında azalma olmuştu. Bu kötü gidişi engellemek için kendilerine, bir alt tabakanın kızlarıyla evlenebilmelerinin önü açılmıştır (Sever 2006: 75).

Öte yandan Yezidi erkeği eğer evlenmek istiyorsa öncelikle kalam için parası ve hayvanları olması gerekirdi. Saygın bir kız asla kendisini ucuza “*satmaz*”dı. Güzel kızları olan bir aile zengin olmuş demektir. Başlık parasının Yezidilerdeki karşılığı olan *kalam* genellikle 30 koyun ya da keçi veya onları karşılayacak miktarda paraya denk gelirdi (Joseph 2007: 187).

Başlık miktarının belirleyici etkenleri arasında, sosyal konumun ötesinde bazı olgular da vardı. Kızın, bakire veya dul olmasına göre bu miktar değişkenlik arz etmekteydi. Genel

olarak dulların başlığı hiç evlenmemiş bir kızın başlığının ancak yarısı kadardı (Çakar 2007: 90). Başlık karşılığı evlendirilen kızın kocası öldüğünde, ailesi, onu bir başkasıyla, başlık karşılığında yeniden evlendirebilirdi (Joseph 1909: 229).

Başlık, para olabileceği gibi mal mülk ya da hayvan da olabilirdi. Ancak, XIX. yüzyıl Yezidi toplumunda başlıkların çok külfetli olması aileleri karşılıklı kız değiş tokuşu anlamına gelen “*berdel*”e yöneltmiştir. Böylelikle, taraflar başlık parası ödemekten kurtulmakta ve evlilikler daha ucuza mal olmaktaydı (Heard 1911: 210, Joseph 2007: 129). Bazı kaynaklarda, başlık parasının çok olması yüzünden Yezidilerin, “*keçike bikeçik*” dedikleri değiş tokuş âdetini sıklıkla kullandıkları ifade edilmektedir. Bu âdete göre baba kızını verirken karşılığında da kendi oğluna o ailenin kızını alırdı. Bu şekilde başlık parasından kaynaklanabilecek masraflar azaltılmış olurdu (Turan 1991: 72).

Yezidi erkeği kalamı bulamadığı zaman çareyi Çerkezlerde olduğu gibi kızı kaçırmakta buluyordu. Kaçırma işlemi başarıya ulaşır ve evlenirlerse bir müddet sonra dönerler ve suçları affedilirlerdi. Affedilme nedeni ise gösterdikleri bu cesaret nedeniyle olurdu. Kız kaçırmak cesaret işiydi. Zira yakalanırlarsa kendilerini kanlı bir son ve uzun yıllar sürecek bir kan davası bekliyor olabilirdi (Joseph 2007: 188). Başlık parasının yüksekliğinden kaynaklanan kız kaçırma hadiseleri (Turan 1991: 72) Osmanlı Devleti’nde diğer toplumlarda da karşılaşılan bir durumdur. Berdel seçeneğinin olmadığı ve taraflar arasında başlık konu-

sunda anlaşma sağlanamadığı takdirde gençler birlikte kaçarlardı. Ancak böyle bir durum kızın ailesi ve aşireti için onur kırıcı ve aşağılayıcı bir durum olarak kabul edilir ve kız tarafı bu olayın bedelini erkek tarafına mutlaka ödetmek isterdi (Heard, 1911: 210).

Nahtı bulamayıp kaçan gençler, kız tarafınca ailenin ve aşiretin şerefini kurtarmak adına öldürülürdü. Toplumda kız kaçırmaya yönelik bu tür ağır cezalar nedeniyle kaçan gençleri korumak ve aileler arasında anlaşma sağlamak için bazen bir emir veya şeyhin arabuluculuğuna başvurulurdu. Eğer arabuluculuk kabul edilirse, kızı karşılık belli bir miktar para verilerek, taraflar barışır ve düğün gerçekleştirilirdi. Bu bedel, aşiretin şerefi söz konusu olduğu için genellikle kızın normal başlık parasının çok üstünde bir miktardır (Empson, 1928: 60, Heard 1911: 210, Joseph 1909: 229). Bunun izlerini XX. yüzyılda da görebilmek mümkündür. Zira 1967-1969 yıllarında 3500 lira başlık istenen bir kız kaçırıldığında bu meblağ 12.000 liraya çıkmıştır (Kreyenbroek 2009: 69). Aksi takdirde aşiretler arasında kaçınılmaz olarak kan dökülür ve uzun yıllar süren kan davaları başlardı (Empson, 1928: 60, Heard 1911: 210, Joseph, 1909: 229). Gençlerin mensup olduğu aile ve aşiretler arasında kan davası gibi üzücü olaylar yaşanmaması için kız kaçırın şahıs, ya kızın başlık parasını ailesine vermeli ya da bunun karşılığında kız kardeşini veya annesini bedel olarak karşı tarafa sunmalıydı (Heard 1911: 210). Buna rağmen, kaçakların yakalanamadığı ve olayların yatışıp her şeyin yoluna girdiği dönemler de olmuştur (Empson 1928: 60).

Toplumda kızlar eğer evlenmek istemezlerse, kendilerine talip olan damat adaylarının ödeyeceği miktara mukabil, babalarına hizmet etmek zorundaydılar (Heard 1911: 210, Joseph 1909: 229). 1909 yılında, Yezidi Miri İsmail Bey, toplumda çeşitli sıkıntılara sebep olan başlık parası işini düzene koymak için bir tavan fiyatı belirlemiştir (Çakar 2007: 90). Yezidiler arasında başlık parası yüzünden kız kaçırma olayları XX. yüzyıl boyunca da devam etmiştir (Turan 1991: 72).

Temelde “*satın alma*” maksadıyla yapılmaya dahi, uygulamalarda ortaya çıkan durum tam tersini aksettirmektedir. Toplumsa cinsiyette kadının bir “*eşya*” gibi görülmesi toplumun zihni alt yapısında var olan kadın algısından kaynaklanmaktadır. İşinin çocuk doğurmak ve evin işlerini yapmakla sınırlanan bu algıda, onun eğitimine yer yoktur. Bu nedenle Yezidi kadınların eğitim seviyesi oldukça düşüktür. XIX. yüzyılda kadının toplumsal statüde erkeklerden daha geri olması aslında onun doğumu ile birlikte başlar ve ömrünün sonuna kadar devam ederdi. Bu bağlamda bir erkek çocuk doğduğunda ebeveynler tarafından hediyeler dağıtılır ve kurban kesilirken, bir kız çocuk dünyaya geldiğinde ise eve sessizlik hâkim olurdu (Çakar 2007: 164). İşte bütün bu anlayışın ve algının Yezidilerde uygulanan başlık parası âdetinde etkin olduğu söylenebilir.

Son olarak Yezidiler, başlık parası uygulamalarını Almanya gibi göç ettikleri Avrupa ülkelerinde de sürdürmüşlerdir. 2000’li yıllarda dahi bir kız için istenen başlık parası 5.000 ile 70.000 Euro arasında değişmektedir.

Ancak Avrupa toplumlarından gelen tepkiler nedeniyle bu para bazı durumlarda kız ailesine hediye altında verilmeye devam edilmiştir. (Kreynebroek 2009: 47, 97, 180-182).

e. Ermenilerde Başlık Parası: Varjak veya Varj

Osmanlı Devleti çatısı altında yüzyıllarca yaşamış ve bu coğrafyanın kültürüyle alış veriş yaşayan Ermeniler, devlet tarafından öylesine benimsenmiştir ki XIX. yüzyıl sonlarına kadar “*millet-i sâdıka*” olarak adlandırılmıştır⁹. Erken yaşlarda evliliklerin yaygın olduğu Ermenilerde Osmanlı ataerki aile yapısının ve kırsal alanın getirdiği bütün özellikleri görmek mümkündür. Bunlardan muhafazakârlık, sosyal alanda kadın erkek münasebetlerinin kısıtlanması, gelinlik uygulaması gibi unsurları saymak yeterli olacaktır (Garnett 2009: 137-160). Aynı kültürel dokuya sahip olduğu için Müslümanlarda olduğu gibi Ermenilerde de başlık parası, evliliğin gerçekleşmesi için olmazsa olmaz hususlardan birisidir (Dalyan 2011: 66). İslam toplumlarıyla karşılaşmadan önce “*Varj*, *Varjank* veya *Varjelik*” olarak isimlendirilen başlık parası (Gosh ve Thomson 2000: 87, 101, 170) daha sonraki dönemlerde Müslüman toplumlarla olan yoğun kültürel ilişki neticesinde daha çok “*başlık*” veya “*kalin*” olarak isimlendirilmiştir (Dankoff 1995: 78).

XIX. yüzyılda Ermenilerde bir evliliğin gerçekleşmesi için öncelikli şart erkek tarafının kız tarafına *başlık* adı altında miktarı önceden belirlenmiş bir parayı ödemesidir (Lynch 1901:129). Paranın miktarı yöreden yöreye değişmekle birlikte, mutlaka

alınırdı. Örneğin 1877 yılında Sivas’ta bir genç kızın başlık parası 1.000 ilâ 1.500 kuruş arasında değişmekteydi (Natanyan 2008: 341). Ermenilerin başlığa bakış açısını Fred Barnaby’nın Erzurum’da bir Ermeniyle gerçekleştirdiği söyleşide görmek mümkündür. Ermeni ona: “*Kızlarımız bizim hizmetçilerimizdir. Evlendiklerinde onların hizmetinden mahrum oluyoruz. Damadın bu kaybı telafi etmesi çok adil bir şeydir. Avrupalılar kızlarını çok iyi eğitiyorlar; ama kızların aşçılık ya da temizlikçilik gibi yararları dokunmuyor. Onlar evlendiğinde babaları hiçbir şey kaybetmiyor; aksine artık kızlarının bakımıyla giysilerine para harcamak zorunda olmadıklarından kazançlı çıkıyorlar. İşe yaramaz bir yük üstlenen damada bir şeyler verilmesi çok yerindedir. Hem sistemimizde kusur bulmaya hakkınız yok.*” sözleriyle başlık âdetini savunmuştur. Yine Burnaby, 1878 yılında Erzurum ve civarında bir Ermeni genç kızın başlık parasının 2 manda hayvanına tekabül ettiğini zikretmektedir (Burnaby 1999: 294). Özellikle Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde başlık parası verdiği sıkıntılar nedeniyle sorgulanır olmuştur. Tıpkı Müslüman tebaada yapıldığı gibi Ermeniler de başlık parası alımının önüne geçmek için bir takım yaptırımlar ve yasaklar uygulama yoluna gitmişlerdir. Ermeni Kilisesi bu âdeti yasaklasa da tıpkı Müslüman tebaada olduğu gibi başlık parası varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Natanyan 2008: 342). Osmanlı Devleti’nde zimmiler arasında yer alan Ermenilerin her hangi bir mağduriyet yaşamamak için tıpkı Müslim tebaa gibi Osmanlı kadısının huzuru-

na çıkararak nikâh akdi yaptırdıkları bilinmektedir. Din, dil ve gelenekleri bakımından tam bir serbestiyet yaşayan gayrimüslimler, nikâhlarını kendi kiliselerinde yaptıktan sonra, kadı huzuruna çıkıp mahkemede bunu tescil ettiriyorlardı. Tülay Ercoşkun'un verdiği bilgiye göre, Diyarbakır Şer'iyye Sicillerindeki 19 Ocak 1826 tarihli bir kayıta Menoş veled-i Karabet ile Serkiz veled-i Ohannes kendi özgür iradeleriyle evlendiklerini belirterek, bu nikâh akdini mahkemeye tasdik ettirmişlerdir. İslam hukukundaki *Mihr-i muaccel* ve *mihr-i müeccelleri* 100'er kuruş olarak belirlenen gayrimüslimler, böylelikle başlık parası ve bunun sonucunda doğabilecek mağduriyetleri en aza indirmeye çalışmışlardır (Ercoşkun, 2010: 57).

İran'da yaşayan Ermeniler de aynı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi yaşadıkları toplumun bütün kültürel dokusunu taşımış ve paylaşmışlardır. Şiiler arasında yaygın olarak kabul gören belirli para karşılığında bir süre nikâhlı kalma âdeti olan/nikâhı olan "*mute nikâhı*"nın Ermeniler arasında da var olduğunu Amerikalı Misyoner James Basset belirtmektedir. Bu konuda özellikle annelerin etkili olduğunu vurgulayan misyonere göre başlık karşılığı mute nikâhı yabancı ülkelere Hıristiyan tebaalarıyla kıyılmaktadır (Basset, 1890: 274). Buradan da anlaşılacağı üzere başlık sadece normal evlilikler için değil aynı zamanda bu tür nikâhlar içinde verilmektedir.

XX. yüzyılda tam olarak bitirilmese de eğitim seviyesindeki artışın Ermenilerde başlık uygulamalarında ki oranı azalttığı söylenebilir. Misyoner okullarında eğitim gören kızların

kendi dengi olmayan ama parası olan adamlarla evlenmek istememeleri durumu ortaya çıkmıştır. Misyonerlere göre, Ermeniler arasında bulunan başlık parası oldukça ilkel bir adetti. Bu nedenle, okullarında eğitim gören kız çocukları, aldıkları eğitim sonucunda Protestan olmayan ve eğitimsiz erkeklerle başlık karşılığı evlenmek istemişlerdir. Bu durum, eğitim hayatından önce kararlaştırılmış olan evlilik, nişan ve beşik kertme akitlerinin bozulmasına ve zaman zaman da başlıkların geri ödenmesi durumunu ortaya çıkarmıştır (West 1875: 49). Gerçekte ise bu kızların eğitiminin artmasına bağlı olarak sosyal statülerinin değişmesine ve kendilerine yönelik bu âdetin sorgulanmasına neden olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Rusya'da yaşayan eğitimli kızların için verilen başlık parası artık azalmaya başlamıştır. Bunda eğitimli kızların diğerleri gibi akıllı uslu ve her denileni yapmayacağı varsayımının toplumda kabul görmesinden kaynaklanmaktadır (Juliver 1977: 263)

Ermeni toplumunda evliliğe yönelik ilk adımlardan birisi de gençleri daha bebekken nişanlamaktır. Özellikle son dönemlerde fakir ailelerde uygulanan bu işlemde, erkek tarafı oğullarını ileride evlendirmek istedikleri bir ailenin kızıyla nişanlamak için kız daha bebekken aileye, aile papazı eşliğinde bir miktar altın, para, kolye ve yiyecek göndererek, papaz vasıtasıyla nişanı gerçekleştirirdi. Kız tarafına gönderilen para, bir nevi kız için başlık parası niteliğindedir. *Beşik kertmesi* olan kızın ilk âdetini görmesiyle birlikte nişanı yapılırdı (Matossian&Villa 2006: 105,

Kankal&Batmaz 2009: 327, Natanyan 2008: 334-336). Ancak son dönemlere doğru papaz göndermek yerine 10-20 kadın hediyeleri götürmeye başlamıştır. Bu şekilde nişanlanan gençlerin aileleri her yıl birbirlerini ziyaret edip hediyeleşmelerine rağmen son zamanlarda istenmeyen hadiselerin vuku bulması nedeniyle kilise, bu tür beşik kertmesi usulünü kaldırma girişiminde bulunmuştur. Nitekim papaz yerine kadınların nişan işini gerçekleştirmeye gönderilmesinin arkasında da bu yasak yatmaktadır (Natanyan 2008: 334-336). Yasaklamalara rağmen bu usul XIX. yüzyılın son zamanlarına hatta XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını devam ettirmiştir. Nitekim 1918 yılında Rusya'da bir Ermeni kızın başlık parasının 15.000 ruble (Juliver 1977: 263) olması bunun açık bir göstergesidir.

Sonuç

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'ne bakıldığında çok farklı ırk, din ve dilden toplulukların aynı çatı altında yaşadığı görülmektedir. Bu yüzyıllar süren birlikteliğin sonucunda kültürler arasında kaynaşma ve alış veriş yaşanırken toplumların kendi benliklerini korudukları ve âdetlerini yaşattıkları da muhakkaktır. Başlık âdeti Çerkezlerde *vase* olurken, Yezidilerde *naht* ya da kalam, Ermenilerde *varjak*, Türklerde ise *kalın* olmuştur. Her ne kadar farklı isimlerle adlandırılrsa da evliliklerde kadın için ödenen paradır. Temelde aileyi korumak yeni bir ailenin kurulmasına yardım etmek için ortaya çıkan başlık âdetinin kabile tipi örgütlenmelerde yerinde kullanılmadığı ve kadının *satılması* olarak algılandığı tespit edilmiştir.

Başlık âdetinin XIX. yüzyılda varlığını sürdürmesinde, *dağlı* şeklinde nitelendirilen bu toplumların *klan* tipi örgütlenmelerinin etkisi göz ardı edilmemelidir. Bir diğer husus, toplumların kadın algısındaki pozitif ya da negatif tutumun, o toplumdaki başlık parası uygulamalarına yansısı da yine o yönde olmasıdır. Çerkez toplumunda kadın "*güzellik unsuru*" olarak ön planda tutulurken *vase*, buna paralel olarak kadını "*değerli*" kılmanın bir aracı olarak görülmüştür. Ermeni, Yezidi ve Nasturi toplumlarında ise kadın bir iş gücü ve neslin devamlılığı için vazgeçilmez bir unsur olarak görüldüğünden, başlık parası uygulamalarının söz konusu bu toplumlarda "*satın alma*" duygusuyla yapıldığı savını güçlendirmektedir. Bunda toplumsal cinsiyette kadına yüklenen roller, sorumluluklar ve kadın algısının büyük etkisi vardır. Bu âdetin mahiyeti, sosyal yönden kadına ve erkeğe biçilen roller ve sorumluluklar olarak tarif edilen toplumsal cinsiyette kadın algısının ve kadına biçilen rollerin olumlu ya da olumsuz olmasına göre değişkenlik arz ederek, kimi toplumlarda "*kadına verilen değer*" kimi toplumlarda ise bir "*işgücü alımı*" şekline bürünmüştür.

İslamiyet'i kabul eden toplumlarda özellikle Çerkezlerde, başlık parası uygulamaları İslam'la özdeşleştirilerek, gerek gezginler ve gerekse de bölgeyi gezen misyonerler tarafından İslam dinindeki mihir uygulamasıyla kıyaslanmıştır. Fakat bu kıyaslamalarda, mihir uygulamasıyla başlık âdeti arasındaki farklar olduğu göz ardı edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde mihir, hukuki yaptırımları olması

hasebiyle hukuki bir müessesedir. Lakin başlık, kalın ve vase gibi uygulamalar sosyal müessese olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Çerkezlerde İslamiyet'in kabulünden sonra devam eden başlık âdetinin sona ermemesinde İslam'daki mihir anlayışının bir etkisi gözlenebilir. Osmanlı Devleti başlık parası nedeniyle kız kaçırma hadiselerinin artmasını göz önüne alarak 1850 yılında çıkardığı bir fermanla devlet sınırları içinde başlık uygulamalarını yasaklasa da bu uygulama yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür.

Son olarak, bu topluluklarda başlık âdeti ve onları niteleyen terimleri somut olmayan bir kültür mirası olarak ele alırsak, UNESCO'nun bu bağlamdaki çalışmalarını da dikkate almak, kültürel ifadelerin çeşitliliğini korumak gerekir. Geçmişin bize bıraktığı miraslar arasında kabul edebileceğimiz bu âdetin, topluma yararlı mı yoksa zararlı mı olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Fakat burada kullanılan terimlerin ve anlatılan geleneğin, söz konusu toplulukların XIX. yüzyıldaki durumlarını yansıtması ve toplumun tarihsel süreçte değişiminin ve dönüşümünün nasıl bir seyir izlediği ile ilgili günümüz insanına kaynaklık etmesi son derece önemlidir. Bugün hâlâ başlık parası, yurdun çeşitli kesimlerinde uygulanmaktadır. Bu gelenek toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ve şiddetin bir kaynağı olarak görülmeye devam etse de, sinema televizyon, internet ve basın yayın gibi iletişim araçları sayesinde bu kültür kalıplarının artık yok olmaya başladığı da bir gerçektir.

NOTLAR

- 1 Hititlilerde de durum çok farklı değildir. Damad kızı "kuşata" denilen ağırlık parası verirdi. Babasının evinden çıkan kıza da, baba mirasının karşılığı olarak "ıvaru" diye adlandırılan çeyiz parası verirdi. Bunlar Hitit kanunlarında belirtilmiş ve net bir şekilde ifade edilmiştir. Bu uygulamadan yola çıkarak Hititlilerde başlık uygulamasını kadının "satın alınması" olarak yorumlayabilmek mümkündür. Öte taraftan bu uygulamalar, eski Yakın Doğu aile hukukunda kendisine yer bulurken aynı zamanda bütün patriarikal toplumların genel özelliği gibidir. (Çelebi 2007: 129).
- 2 Hammurabi kanunlarında başlık parasından bahseder. MÖ 1760 yılında Babil Kralı Hammurabi tarafından Mezopotamya'da oluşturulan bu kanunlar Akadça ilk yazılı kanunlar olma özelliğini de taşır. Bu kanunlarda başlık parasıyla ilgili şu maddeler vardır. *Başlık parasını ödeyen bir adam, bu sırada başka bir kadına almayı kalkarsa ödediği başlık parasını geri alamaz. Eğer bir adam karısından hiç çocuk doğuramadığı için boşanmak isterse, ona başlık parası miktarı kadar para ya da mal ayrıca babasının evinden gelirken getirdiği çeyizini verir ve gönderir.* (Exploring Ancient World Cultures e.t. 10.8.2011)
- 3 Nitekim 2000 yılında Çin'in kırsal alanlarında, Afrika'nın Uganda ve Zimbabve ülkelerinde ilkel kabileler arasında, Orta Doğu'da İran gibi ülkelerde halen uygulanmaktadır. (Tezcan 1976: 415).
- 4 Şha "baş" anlamına gelmektedir. Tam olarak karşılığını tespit etmek güçtür. Lakin yaklaşık olarak iyi bir miğfer, dirseklikler, kılıç, yay, tüfek, en çok 60 öküz en az 60 koyun bir şha ettiği tahmin edilmektedir. (Lyulye 1998: 96).
- 5 Mehir ile ilgili ayet Nisâ Suresi 4/4, 24'tedir. Ayette şöyle denmektedir. "(Savaş esiri olarak) sahip olduklarımız hariç, evli kadınlar (da size) haram kılındı. (Bunlar) üzerinize Allah'ın emri olarak yazılmıştır. Bunların dışında kalanlar ise, iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla mallarınızla (mehirlerini verip) istemeniz size helal kılındı. Onlardan (nikâhlamp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin. Mehir belirlendikten sonra, onunla ilgili olarak uzlaştığınız şeyler konusunda size günahtır. Şüphesiz ki Allah (her şeyi) hakıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir" (Kuran-ı Kerim ve Türkçe Meali, 2011:81)
- 6 22 Ekim 1831 tarihli bir emirde Sivas'a bağlı köylerde mehir için 100, 150 ve en çok 250 kuruş ödenirken başlık parası için neredeyse mehirin on katı 800-1500 kuruş arası tahsil

- edildiğinden İslami kurallara aykırı görülen bu duruma derhal son verilmesi istenmiş ve bütün Osmanlı Devleti'nde başlık uygulaması yasaklanmıştır. Aynı tarz bir yaklaşım 1874 yılında çıkarılan bir fermanla görülmektedir. Fermanla "(*mıhr hâricinde*) az ve çok akça ve boğça ve sâir şey alınub verilmesi ve hedâyâ kabul olunması külliyen yasak edilmiştir" ve "örf ü âdet-i belde" denilerek az dahi olsa başlık parası alınmanın önüne geçilmiş, yasağı ihlalde direnenler cezalandırılmıştır. (Akgündüz e.t.14.09.2011)
- 7 13. ve 14. yüzyıllarda Moğol istilasının oluşturduğu karmaşa ortamından istifade eden Yezidilik, kendisine Hakkâri ve civarında taraftar bulmuş Musul, Hakkâri, Botan çayı yöresi, Cizre, Nusaybin, Mardin, Van ve Urmiye'deki aşiretler arasında yayılmıştır (Taşğın 2001). Yezidilerle ilgili çok önemli bilgi âdet gelenek ve görenekleri 18 ve 19. yüzyıllarda bölgede misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Amerikalı misyonerler bilim adamları ve gezginler tarafından kaleme alınan raporlarda bulabilmek mümkündür. Yezidiler, Osmanlı Devleti döneminde 19. yüzyıl Osmanlı yöneticileri ve ilim adamları gözünde *fırka-i dalle*, *mezheb-i batula* idi ve *heretic* bir grup olarak adlandırılmaktaydı. II. Abdülhamit döneminde Yezidilere yönelik, onları sınırlandırmak, dönüştürmek, silâh altına alarak disiplinle etmek ve böylece düzen getirmek olarak özetlenebilecek bir politika yürütülmüştür. 1892 yılında bölgeye çeşitli seferler *fırka-i ıslahiye* heyetleri gönderilerek Yezidiler İslamiyet'e davet edilmiştir. Ayrıca, bölgedeki "aydınlanmamış" bu halkı aydınlatmak ve inançlarını "düzeltmek" için bölgede okullar ve camiler yaptırılmıştır. *Temdin-i aşair* de denilen aşiretlerin medenileştirilmesi kampanyası, Yezidileri Osmanlı toplumuna entegrasyonu ve adaptasyonu maksadıyla yapılmış önemli girişimlerdi (Gölbaşı 2008: 6-20). Osmanlı Devleti'nde 1912 yılında yapılan son nüfus sayımında 37.000 Yezidin Osmanlı topraklarında var olduğu bildirilmektedir. Bu sayı Cumhuriyetin ilanı ve 1923 yılında yapılan sayımlarda 18000'e kadar düşmüştür. (*Dünya Dinleri* 10.08.2011).
- 8 Belirli bir grup ya da kategori içinde yapılan evliliklere verilen bir addır. (Haviland, 2002:270)
- 9 Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin büyük bir kısmı Gregorian, çok az bir kısmı ise Protestan ve Katoliklerden oluşmaktadır. Batı kültürünün Ermeni toplumuna aktarılmasında, kilise dilinin bırakılarak yeni yazı dilinin geliştirilmesi ve batılı kitapların Ermeniceye çevrilmesi önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1860'ta ilan edilen Ermeni

Milleti Nizamnamesiyle reformlarda önemli aşamalar kat edilmiştir. Tanzimat ve İslahat Fermanlarıyla gerçekleşen batılılaşma sürecinde ve ardından 93 Harbi sonunda imzalanan Berlin Antlaşmasında elde ettikleri haklarla kültürel anlamda büyük bir dönüşüm yaşayan Osmanlı Devleti'nde, Ermeni toplumu da bu dönüşümden payını almıştır. Bu dönemecin yaşandığı süreç ise hiç şüphesiz 19. yüzyıldır. Bu yüzyılda Amerikan, Fransız, Alman ve Rus diplomatların ve misyonerlerin Ermenilere olan ilgisinde önemli derecede artış gözlenmiştir. Özellikle bu yüzyılda Osmanlı Devleti çatısı altındaki Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri beldeleri köyleri ziyaret ederek, misyonerlik faaliyetlerinde bulunan batılı misyon temsilcilerinin, o dönemdeki Ermenilerin yaşamları âdetleri gelenekleri ve görenekleriyle ilgili üstlerine yazdıkları raporlar son derece önemli bilgiler olarak elimizde bulunmaktadır (Dalyan 2011:1-30)

KAYNAKÇA

- Dünya Dinleri*, "Yezidilik", *Dünya Dinleri*. <<http://dunyadinleri.com/yezidilik.html>> e.t.(10.08.2011).
- Akgündüz, Ahmet. "Türk-İslam Hukuk Tarihinde Başlık ve Hükümleri", *Yeni Ümit Dergisi*, 8 (Ocak-Şubat-Mart 1990), (14.09.2011) <http://www.yeniiumit.com.tr/yazdir.php?konu_id=561>.
- Aydın, M. Akif. "Mehir" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Avcı, Yasemin. "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde 'Otoriter Modernleşme' ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi" *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*. S.21, Ankara: 2007: 1-18.
- Badger, George Percy. *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844* Volume I. Londra: Joseph Master, 1852.
- Baj, Jabagi. *Çerkesya'da Sosyal Yaşayış-Âdetler*. Ankara: Kafkasya Kültürel Dergi Yayınları, 1969.
- Basset, James. *Persia: Eastern Missions a Narrative of the Founding and Fortunes of the Eastern Persia Mission*. Presbyterian Board of Publication and Sabbath-School Work: Philadelphia, 1890.
- Benedict, Peter. "Hukuk Reformu Açısından Başlık Parası ve Mehir", *Tür Hukuku ve Toplum Üzerine İncelemeler*. (Edit: Adnan Güriz, Peter Benedict), Ankara, 1974, 1-39.
- Burnaby, Fred. *At Sirtında Anadolu*. (çev. Fatma Taşkent). I. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

- Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.
- Campell, William W. *A Memoir of Mrs. Judith S. Grant, Late Missionary to Persia*. New York: J. Winchester Publication, 1844.
- Çakar, Mehmet Sait. *Yezidilik Tarih ve Metinler Kürtçe ve Arapça Nüshalar*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2007.
- Çelebi, Binnur. *Anadolu'da Hitit Sosyal Yaşamında Kadının Yeri ve Önemi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2007.
- Dalyan, Murat Gökhan. *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı*. Ankara: Öncü Kitap, 2011.
- “XIX. Yüzyıl Nasturilerinde Evlilik ve Düğün”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/3 Summer 2011: 661-673.
- “19. Yüzyılda Nasturiler (İdari- Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkiler)”. Yayınlanmamış doktora tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009.
- Dankoff, Robert. *Armenian Loanwords in Turkish*. Michigan: Harrossowitz, 1995.
- Demir, Cihangir. “Türk Toplumlarında Evlenme ile İlgili Bazı Uygulamaların Kütahya Sivam Yöresiyle Karşılaştırılması” *Halk Bilim Araştırmaları, Makale No: 6016, (19.02.2010)*. Adana: Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2010. <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/cihangir_demir_turk_topluluklarinda_evlenme.pdf>13.09.2011.
- Empson, H. W. *The Cult of the Peacock Angel: A Short Account of the Yezidi Tribes of Kurdistan*. London: AMS Press, 1928.
- Er, Rabia Nesrin. “Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları ve Çeviribilim: Kadın ve Çevirinin Ortak Kaderi: ‘Öteki’ Olmak”, *21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar Değişim ve Güçlenme, International Multidisciplinary Women's Congress (October 13-16 2009) Bildiri Kitabı*. Cilt 4, (Edit: Füsün Çoban Döşkaya). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 2010: 350-361.
- Erdentuğ, Nermin. *Sosyal Âdet ve Gelenekler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Eroçkun, Tülay. “Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler”, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2010.
- Erol, Su. “Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilerine Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 16 (Kış 2011): 129-137.
- Exploring Ancient World Cultures* “Hammurabi's Code of Laws”, (Translator: L. W. King), Indiana: University of Evansville, (1997) 10.8.2011. <<http://eawc.evansville.edu/anthology/hammurabi.htm>>
- F.F.L., “Yet More Pebbles”, *Quarterly Report of Assyrian Mission, No. XXXIX*. London: Published for the Assyrian Mission, 1900: 354-355.
- Fitzmyer, Joseph A. *The Semitic Background of The New Testament Volume II: Collected A Wandering Aramean: Aramaic Essays*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997.
- Foggo, Hacer Yıldırım. *Kırmızı Püskül 1843-1846 Nasturi Katliamı*, İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 2002.
- Garnett, Lucy M. J., *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*. (çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2009.
- Gosh, Mkhitar-Thomson, William. *Laucode (Datastanagirk) of Mxit'Ar Gos: Translated with Commentary and Indices*. (translator&edit: Robert William Thomson), Amsterdam: Rodopi Bv Editions, 2000.
- Gölbaşı, Edip. *The Yezidis And The Ottoman State: Modern Power, Military Conscription, And Conversion Policies (1830-1909)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2008.
- Guest, John. *Yezidilerin Tarihi Meleke Tawus Mushefa Reş'in Izzinde*. (çev. İbrahim Bingöl), İstanbul: Avesta Yayınları, 2001.
- Güvenç, Bozkurt. *Geleneklerden Kalıntılar: Başlık, Berdel, Kız-Kaçırma, Kumave Amca-Kızı Evliliği, Kadın Araştırmaları Dergisi*, 1, 1993:43-48.
- Haviland, William A. *Kültürel Antropoloji*. (Çev. Hüsamettin İnaç, Seda Çiftçi), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.
- Heard, W. B. “Notes on the Yezidis”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. V.41 (January - June, 1911): 200-219.
- İlmihal II İslam ve Toplum*. (Heyet), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Joseph, Isya “Yezidi Texts (Continued)” *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*. 25, No. 3. (April, 1909): 218-254.
- Joseph, Isya. *Devil Worship: The Sacred Books and Traditions of The Yezidis*. Boston: The Gorham Press, 1919.
- Juviler, Peter H. “Women and Sex in Soviet Law”, *Women in Russia*. (ed: Dorothy Atkinson, Alexander Dallin, Gail Warshofsky Lapidus), California: Stanford University Press, 1977.
- Kankal, Ahmet ve Eftal Şükrü Batmaz. “Women In Armenian Family and Daily Life (Based on the Armenian Stories of the 19th and 20th Centuries)” *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*. (ed: İbrahim Erdal-Ahmet Karaçavuş), İstanbul: İQ Kültür Sanat, 2009.

- Kreyenbroek, Philip G., *Yezidism in Europe: Diffrent Generetions Speak About Their Religion*. Gottingen: Harrassowitz Verlag, 2009.
- Kuran-ı Kerim ve Türkçe Meali, T. C. Diyanet İşleri Başkanlığı, 14.09.2011. <http://www.diyanet.gov.tr/Kuran/meal.asp?page_id=81>
- Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi", (çev. M. Öcal Oğuz, Yeliz Özay ve Ebru Demircan), *Millî Folklor*. (Bahar 2009) s. 106-115.
- Lalayan, E. A. *Van Bölgesinde Asurlar*, (çev. Edip İhsan Polat), Tiflis: 1914.
- Laurie, Thomas. *Dr. Grant And The Mountain Nestorians*. Boston: Gould and Lincoln, 1853.
- Lynch, H.F.B. *Armenia Travels and Studies*. Volume I, Londra: Longmans Green and Co, 1901.
- Lyulye, Leonti. *Çerkesya Tarih-Etnografik Makaleler 1857-1862-1866*. (çev. Murat Paşu), İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 1998.
- Matossian, Mary Kilbourne, Susie Hoogasian Villa. *Anılarla ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Köy Hayatı*. (çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006
- Met Çünatikho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*. (çev. Fahri Huvaj), Ankara: Adige Yayınları, 2002.
- Natanyan, Boğos. *Sivas 1877*. (haz: Arsen Yarmann), İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008.
- Oğuz, Öcal. "Somut Olmayan Kültürel Miras Ve Kültürel İfade Çeşitliliği" *Millî Folklor*. 2009, Yıl 21, Sayı 82: 8-9.
- Ökten, Şevket. "Uluslararası Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni" *Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2/8, (Yaz 2009): 302-312.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001.
- Özcan, Uğur. "19.yy'da Çerkezler Kadın Algısı ve Çerkez Kadınının Toplumdaki Yeri" *21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar Değişim ve Güçlenme, International Multidisciplinary Women's Congress (October 13-16 2009) Bildiri Kitabı*. Cilt 4, (Edit: Füsün Çoban Döşkaya) İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 2010: 599-612.
- Saltık, Turabi. *Çerkesler*. İstanbul: Berfin Yayınları, 1998.
- Satılmış, Selahattin. "XIX. Yüzyılda Hakkâri'ye Hristiyan Bir Cemaat: Nesturiler (İdari, İktisadi Ve Sosyal Durumları)". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt VIII, 2, (Aralık 2006):104-121.
- Sever, Erol. *Yezdilik ve Yezdilerin Kökeni*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2006.
- Smith, Eli ve H.G.O. Dwight. *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oroomiah and Salmas*. Londra: George Whiteman-Peternoster Row, 1834.
- Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi. Paris, 17 Ekim 2003, MISC/2003/CLT/CH/14, (çev. M. Öcal Oğuz, Yeliz Özay, Pulat Tacar), <www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00009-TR-PDF.pdf>, e.t. 10.03.2013.
- Taşgım, Ahmet. "Anadolu'da Yok Olmaya Yüz Tutan Dini Topluluklardan: Yezidiler", *Uluslar arası Anadolu İnançları Kongresi 23-28 Ekim 2000*, Ürgüp/Nevşehir, Ankara: Evrak Yayınları, 2001:731-752.
- Tavkul, Ufuk. "Kafkasya Toplumlarında Başlık Geleneği", *Kırım Dergisi*, 4 (13), 1995: 20-23.
- Tavkul, Ufuk. "Tarih ve Etnik Açından Karaçay-Malkarlar", *Türkler*, Cilt 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002:562-571.
- Tavkul, Ufuk. *Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür, Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.
- Tezcan, Mahmut. "İlkel Toplumlarda Başlık Parası Geleneği", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, 1, Ankara 1976:415-426.
- Tezcan, Mahmut. *Kültürel Antropoloji Açısından Başlık Parası Geleneği*, Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1981.
- The Sixty-Second Annual Report Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church of the United States of America Presented to the General Assembly*, New York: Published for the Board, 1899.
- Turan, Ahmet. "Yezidilerin Toplumsal Yaşayışları" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 1991:74-75
- Türkdoğan, Orhan. "Evlendirmede Başlık Geleneğinin Sosyolojik Açıklaması". *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, cilt IV, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi, 1976: 315-362.
- West, Maria. *The Romance of Missions: of Inside Views of Life and Labor, Land of Ararat*, New York: J. J. Arakelyan, 1875.
- Yıldız, Muharrem. *Dünden Bugüne Kafkasya*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006.
- Zaman Gazetesi*, "Saraydan 'Kız Kaçırma' Emri" *Zaman Gazetesi*. 28 Kasım 2008.